

"הִיָּה הָיָה פֶּעַם..." : שימוש במעשיות לחשיפת דפוסי נפש תרבותיים – על טיפול ביבליותרפי רגיש-תרבות

שרית בר זקן

תקציר

המאמר מציג דרך ייחודית לזיהוי דפוסי נפש תרבותיים באמצעות ניתוח ייחודי של מעשיות בגישה יונגיאנית. מעשיות אלה עשויות לשמש כלי מסייע בידי המטפל להבנת עולמו התרבותי של המטופל. כלי זה מורכב משיטת ניתוח פרשנית יונגיאנית ייחודית, בשילוב ניתוח תוכן של סיפורי מעשיות או אגדות עם. תכליתו של הכלי היא לאפשר טיפול קשוב ומותאם יותר לצורכי המטופל. הכלי יודגם במאמר זה באמצעות ניתוח מעשיות שמקורן ברוסיה וזיהוי דפוסי נפש תרבותיים של אימהות בתרבות הרוסית, על בסיס סיפורי מעשיות אלה. השימוש בתוצאות ניתוח המעשיות יודגם באמצעות ויניטות מחדר הטיפול הביבליותרפי, המציגות את דרכי השימוש בכלי בידי המטפל לצורך הבנת עולמו התרבותי של המטופל. בתוך כך נעקוב אחר אופן התאמת הטיפול לאור התובנות שמאפשר כלי זה.

מילות מפתח: טיפול רגיש-תרבות, ניתוח מעשיות, ביבליותרפיה, תרבות רוסית

מבוא

בשנים האחרונות, המושג **טיפול רגיש-תרבות** זוכה למעמד מפתח בעולם הטיפול, בד בבד עם התגברותה של הרב-תרבותיות בחברה, המזמנת מפגשים עם מטופלים ממנעד רחב יותר ויותר של תרבויות. הנחת היסוד בגישת הטיפול רגיש התרבות היא שהמפגש הטיפולי אינו מושתת רק על היבטים אוניברסליים המאפיינים את האדם באשר הוא אדם, אלא נושא עמו תפיסות, אמונות וערכים המיוחדים לתרבותו של המטופל (Rober & De Haene, 2014; Lai & Tsai, 2014; Lin & Payne, 2019). זיהוי דפוסי נפש תרבותיים באמצעות ניתוח פרשני ותוכני של סיפורי מעשיות עשוי לסייע למטפל רגיש-תרבות להבין את תרבותו של המטופל. בהקשר זה, עולה המושג "דפוסי נפש תרבותיים", המכוון להבניה פסיכולוגית המתקיימת באופן בלתי מודע בתרבות, כגון הייצוג הארכיטיפי של האם או האב. סיפורי המעשיות עשויים אפוא לשמש עבור המטפל מצע ידע ביחס לתרבות המטופל, ואף להוות טקסט מסייע בהתערבות הטיפולית המותאמת לתרבות המטופל (בר זקן, 2014).

בעבר, בעיקר באמצע המאה העשרים, התמקדו הגישות התיאורטיות העוסקות בהתערבות רגישת-תרבות בניסיון להתאים את המטופל לסביבה אתנוצנטרית מערבית, שבה תרבות המערב היא השלטת (Eckerman, 2001). בהקשר זה, הגישה הרווחת כיום מתמקדת בחשיבות התייחסותו של המטפל לרקע התרבותי של המטופל, ובציפייה מהמטפל להגביר את רגישותו המקצועית להיבט זה, שהתברר כמעצם ומאפשר להיטיב ולתמוך במטופל ולסייע לו בקשייו. יתרה מכך, התפיסה הרווחת כיום מציבה תרבויות אחרות בנקודת ייחוס הדוגלת בהכלה, ממקום חף ככל האפשר משיפוט ערכי (Lin & Payne, 2019). תפיסה זו מביאה בחשבון את הדינמיות המאפיינת את התרבויות במהלך השנים, ובייחוד את ההשתנות הגוברת. התבוננות קשובה אף תעלה שונות תרבותית בין בני אדם המשתייכים לכאורה לאותה תרבות, ואפילו באותה משפחה גרעינית. כך לדוגמה, הסביבה התרבותית המשפיעה על בנם של מהגרים תהיה שונה מזו שהשפיעה על הוריו (Lim, 2008). בהתאם, כל טיפול יעלה מכלול של מאפייני תרבות הייחודיים למטופל והמשפיעים על הטיפול. התעלמות מאותו מכלול רכיבי תרבות הייחודי למטופל תותיר את המטפל פועל בחדר הטיפולים

בהשראת צללים בלבד. מצב זה עלול להביא לידי חוסר התקדמות בטיפול, כשל אמפתי, התנגדויות מסוגים שונים, ולבסוף אף הפסקת הטיפול (Patel et al., 2013). לאורך של תובנות אלה, עולה כי על המטפל לייחס חשיבות ללימוד מוסכמות התרבות שהמטופל מושפע מהן, ובכלל זה המנהגים, הטקסים ואף הלבוש כקודים מרכזיים להבנת תהליכים נפשיים אינדיבידואליים. הדרכים להתחקות אחר מנהגי תרבות ייחודיים התואמים את המטען שמביא עמו המטופל הן מגוונות, והמטפל יכול להיחשף להלך הרוח ולהשראה תרבותית מסוימת באמצעות צפייה בסרטים, קריאת ספרים, חיפוש אינטרנטי וכן שאלות שאפשר להפנות ישירות אל המטופל (Ariel, 2018). עם זאת, נראה כי אין די בידע זה להבנת דפוסי הנפש המובנים הנובעים מהתרבות. דפוסי נפש תרבותיים טבועים לרוב ברבדים עמוקים מסך תודעתם של בני התרבות (Dokter, 1998), ולכן כדי לפענח דפוסים אלה, כמטפלים עלינו לפנות לאחד האבות הקדומים ביותר של התרבויות – סיפורי המעשיות.

סיפורי מעשיות כתמצית תרבות

המעשיות שייכות לסוגה ספרותית קדומה בתולדות התרבות (Damrosch, 2018). בתבנית עלילת המעשייה מצוי מרכיב של קסם מאגי על-טבעי, והיא אינה מעוגנת בנקודת זמן היסטורית או במקום גיאוגרפי ממשי ואף אינה ממוקדת בבני אדם מסוימים (Orenstein, 2008). מעשיות הועברו בעל-פה מדור לדור והיוו מעין "נשא תרבותי" של ערכים, דפוסי התנהגות, מוסכמות חברתיות והשקפות עולם תרבותיות. יוצרים רבים גיבשו מעשיות מתוך תגובות לסיפור, ולכן בוקע מהן הקול התרבותי בצורתו הבסיסית, והן משקפות את ה"אני" האתני-תרבותי. עם השנים הן הפכו ל"אוצר תרבותי" שמכיל את תמצית התרבות, מעין די-אן-איי של תרבות (Tatar, 1993; Zipes, 2002).

מעשיות נבדלות אלה מאלה לפי קבוצות אתניות. שונות זו משקפת את מאפייני התרבות של המסורת המקומית והחברתית ואת ה"אקלים" שלה (Fromm, 2013). הסתגלות הסיפור לסביבתו האתנית הופכת אותו מסיפור כלל-עולמי לסיפור מקומי,

והסיפור המקומי מאפשר לחברה בידול מחברות אחרות, שמירה על גבולות בין הקבוצות, גיבוש פנימי, וחיזוק ערכים המאפיינים את הקבוצה (Stavrou, 2015). בד בבד עם היותן ייחודיות לתרבות מסוימת, הגישה היונגיאנית רואה במעשיות "חלום קולקטיבי" של האנושות המגיע משכבות עמוקות ביותר בנפש האדם. מעשיות אלה, ששפתן עתיקה וראשונית, עוסקות בבעיותיו של האדם ובמאוייו (Von Franz, 1970; Zipes, 2002), ובתוך כך הן אוצרות רכיבי נפש קולקטיבית אוניברסלית, לצד רכיבי תרבות ייחודיים לאזור היווצרותן הגיאוגרפי. מתוך הגישה היונגיאנית למעשיות, אפשר להסיק כי ניתוח מעשיות עשוי לספק מפתחות להבנתן של תרבויות (Damrosch, 2018). כך, מעשיות יכולות לשמש מעין אינפורמנט המסייע בידי המטפל להבין את דפוסי נפשו של המטופל על סמך תרבותו וכן לרתום את המעשיות בשעת התערבות טיפולית כטקסט המשקף את שפתו התרבותית של המטופל (בר זקן, 2014).

מעשיות כטקסט תרפויטי

ברונו בטלהיים (Bettelheim, 1976) גרס כי למעשיות יש השפעה מעשירה ומספקת הן על הילד והן על המבוגר. מעשיות אף יכולות לסייע בפריצת גבולות עולמו המצומצם של האדם, עולם שמרוכז סביב עצמו. המעשיות סוללות דרך להבנת ה"עצמי" באופן מיטיב, וכך מאפשרות לפתח קשרים בעלי משמעות עם הזולת. לדברי בטלהיים, המעשיות מצויות בדיאלוג הן עם רבדים מודעים והן עם רבדים של תת-מודע. הן עוסקות בסוגיות אוניברסליות, המעסיקות את האדם באשר הוא. הסיפורים פונים אל האגו ומעודדים את התפתחותו, ובד בבד עם תהליך התפתחות האגו, אותם סיפורים משחררים לחצים בלתי מודעים.

תפיסת המעשיות בגישה האנליטית היונגיאנית ממוקדת יותר באזור הנפשי שקרל יונג כינה "צל של החיים" (Jung, 1971). המונח "צל" מתייחס להתרחשויות בצד הסמוי של החיים – הן במעשה כלפי חוץ והן בחיי הנפש – החלק האפל או

הנחות של האדם, שהולך עמו בכל אשר יפנה. חלק הכולל את היצרים "הלא-רצויים", "התכונות הרעות" והתפקודים הנחותים הסמויים. זהו למעשה הלא-מודע על פי יונג. אחד העקרונות היסודיים של מעשיות בהגדרתן הוא הימצאותם של רכיבים ארכיטיפיים וסימבוליים (סמליים). ארכיטיפ הוא תבנית או דגם ראשוני, אב-טיפוס של רעיון, של אדם, של אופי או של חברה, השמור בזיכרון הקולקטיבי (Neumann, 2015). הארכיטיפים והסמלים העולים ממעשיות מפגישים את הקורא עם אותו "צל" יונגיאני, בלי שימהר להרחיקו. כך, לנגד עיני הקורא משתקפים כצללים עיוותים נפשיים בדמויות ארכיטיפיות שהוא פוגש במעשיות, כגון המכשפה, האם הרעה המחבלת בנפש הגיבור, השטן והאב המנצל (Meredith, 2010).

ההנחה שלפיה חשוב להכיר את הצד האפל של הנפש, אותו "צל", להיחשף אליו ולהבינו – מציבה את המעשיות בעמדה תרפויטית חשובה. על פי יונג (Jung, 1969), אותם סמלים המשתקפים במעשיות מזמנים לתודעת האדם אובייקטים חדשים, ודרכם הוא נפגש בדרך סימבולית-חוויתית עם "הצד האחר" של החיים, מתוודע להיבטים נוספים של הנפש האנושית וחווה דרכם את המצבים המכאיבים.

טיפול רגיש-תרבות: מעשיות ככלי לשיקוף דפוסי נפש תרבותיים

שיטת ניתוח המעשיות היא ייחודית ונעשית מתוך שילוב של שתי מתודות עיקריות במחקר – האחת נסמכת על ניתוח פרשני של ארכיטיפים וסמלים יונגיאניים, והאחרת שאובה משיטת ניתוח מחקר איכותני המוגדרת "ניתוח תוכן הטקסט" (Krippendorff, 2018). שתי המתודות הן ותיקות ומקובלות, והשילוב ביניהן מאפשר כלי מבוסס, ייחודי ושימושי, כעזר בטיפול רגיש-תרבות. חקר דפוסי הנפש התרבותיים מתוך המעשיות הוא תהליך ניתוחי המורכב מארבעה שלבים עיקריים (בר זקן, 2014):

שלב 1 – בחירה

בחירת כעשר מעשיות המשתייכות לאותה תרבות. רצוי לבחור מעשיות שלא זכו לגרסאות ספרותיות עדכניות בעת האחרונה, כדי להתמקד בטקסט הקרוב ככל האפשר לתרבות המקורית שהתגבש בה.

שרית בר-זקן | "היה הֵיָה פֶּעַם...": שימוש במעשיות לחשיפת דפוסי נפש תרבותיים

על טיפול ביבליותרפי רגיש-תרבות
בין המילים, גיליון 17, קיץ תש"ף-2020

שלב 2 – איסוף ופרשנות

התמקדות בארכיטיפים ובסימבולים המצויים במעשיות שנבחרו, כגון בעלי חיים, אובייקטים, רכיבי טבע, דמויות ארכיטיפיות – מלך, מלכה, לוחם, ענק, נסיכה. הפרשנות לארכיטיפים ולסימבולים תתבסס על הפרשנות היונגיאנית, באמצעות אנציקלופדיית סמלים.

שלב 3 – קריאה מחדש

המעשיות ייקראו שוב, לאורך של המשמעויות הסמליות המשויות לארכיטיפים ולסמלים (Meredith, 2010), על סמך התפיסה הפרשנית היונגיאנית (Jung, 1969). קריאה פרשנית זו תאפשר אנליזה מעמיקה מתוך הבנת הלא-מודע הקולקטיבי הבא לידי ביטוי במעשיות.

שלב 4 – ניתוח תוכן ומיצוי תמות

"ניתוח תוכן" (Content analysis) היא שיטה המבוססת על המחקר האיכותני. תוכן הסיפורים מנותח באמצעות סימון תמות החוזרות ונשנות לאורך הסיפור (Neuendorf, 2017). התכנים החוזרים ונשנים במהלך הסיפור ניתנים לגיבוש סביב קטגוריות בתמות מוגדרות. לדוגמה, יחסי גומלין בין דמויות או סביב דמות הורית, מאפיינים של דמויות סמכותיות או דינמיקת הקשר הורים-ילדים. בתום שלב זה של ניתוח תוכן ומיצוי תמות, מבשילים התנאים לשרטוט דפוסי הנפש התרבותיים, כפי שהם מגובשים מתוך המעשיות מהתרבות שחקרנו.

ניתוח מעשיות ושימושיהן בטיפול ביבליותרפי רגיש-תרבות

הדגמת השיטה

בחלק זה תודגם שיטת ניתוח המעשיות לצורכי גיבוש דפוסי הנפש התרבותיים. זאת באמצעות ניתוח מעשיות שהתגבשו באזור רוסיה (להלן גם: "מעשיות רוסיות"). בהמשך, יוצגו וינייטות טיפוליות מטיפול רגיש-תרבות עם מטפלת ישראלית בת ליוצאי איראן ומטופלים ישראלים ממוצא רוסי.

תוצאות ניתוח מעשיות שמקורן ברוסיה, כדפוסי נפש תרבותיים: במחקר קודם (בר זקן, 2018) ניתחתי עשר מעשיות רוסיות, לפי השיטה שתוארה לעיל. מטרת

המחקר הייתה להיטיב ולהבין את התרבות הרוסית לעומקה, על מנת לספק כלי עבור מטפלים בגישת טיפול רגיש-תרבות העובדים עם מטופלים ממוצא רוסי. כמטפלת הנמנית עם מטפלים בגישה זו בקרב מטופלים ממוצא רוסי, בחרתי להתמקד בבדיקת ההבניה התרבותית של האם הרוסית, וזאת באמצעות שלושה סוגי ייצוגים של האם: (1) נשיים; (2) גבריים; (3) סגנון הורות – אלמנטרי וטרנספורמטיבי (Neumann, 2015).

אספתי ופירשתי את הסמלים והארכיטיפים המופיעים בעשר מעשיות שבחרתי להתמקד בהן. בשלב הבא קראתי את המעשיות לאור הפרשנות היונגיאנית, כמתואר לעיל, סימנתי את התכנים שהכילו ייצוגים של האם ובדקתי את שכיחותם לאורך כל אחת מעשר המעשיות הנבחרות (טבלה 1). בניתוח ייצוגי האם הרוסית במעשיות שנחקרו בלטו מאפיינים אלה:

1. ההיבט הנשי של האם: האם כמעט שאינה נתפסת כדמות אימהית, אלא מתאפיינת בנשיות דומיננטית. יתרה מכך, היא נתפסת לרוב כדמות שלילית – רעה ואכזרית.
2. ההיבט הגברי של האם (אנימוס): היבט זה מתייחס למכלול האיכויות הגבריות הלא-מודעות המתקיימות באם, המייצגות מאפיינים הנחשבים גבריים. היבט זה מתאפיין באנוכיות, בהיעדר גילויי אהבה מוחצנים כלפי הילד ובהתבוננות בוחנת בו, לצד דרישה לאיפוק ולעמידה במשימות.
3. סגנון ההורות: מבחינת סגנון ההורות של האם במעשיות הרוסיות, בלטו דפוסים של אם טרנספורמטיבית, כזו המניעה את הילד לשינוי ולהתקדמות, לעומת מיעוט קיצוני של דפוסי אם אלמנטרית, כזו המכילה את רגשות הילד וצרכיו.

טבלה 1. שכיחות המופעים של ייצוגי אימהות ייחודיים למעשיות שמקורן ברוסיה, לפי שלושה היבטים של האימהות, והתמות המשתקפות בכל היבט

היבטים של האם	תמות שעלו מניתוח התוכן	שכיחות הייצוג*
היבט נשי	זהות של אם	1
	זהות של אישה (שאינה אם)	9 דמויות רעות 3 דמויות טובות
היבט גברי (אנימוס האם)	הבעת אהבה	10
	ציפייה לאיפוק	12
	מיקוד במשימה ועמידה למבחן	11
	אנוכיות	11
סגנון הורות: היבט אלמנטרי היבט טרנספורמטיבי	אם אלמנטרית	34
	אם טרנספורמטיבית	54

* מספר המופעים בעשר המעשיות ממקור רוסי שנבחנו.

הבנה של דפוסי נפש אלה עשויה לשמש כמעין משקפיים משמעותיים ביותר בעבודה עם מטופלים ממוצא רוסי. להמחשת עבודתו של המטפל רגיש התרבות, המחזיק בהבנה של דפוסי הנפש התרבותיים, יוצגו להלן וינייטות טיפוליות מחדר הטיפול.

הדגמת יישום הבנת דפוסי הנפש התרבותיים בטיפול ביבליותרפי רגיש-תרבות: אציג טיפול פרטני עם בחור ממוצא רוסי, בשילוב עבודה עם אימו. המקרה מדגים עבודה ביבליותרפית הנסמכת על מעשיות רלוונטיות, ככלי להבנת הרקע התרבותי של המטופל וכבסיס להתערבות טיפולית מותאמת עבורו. מתוך תפיסת הגבריות והאימהות בתרבות הרוסית, כפי שעלה מניתוח מעשיות רוסיות, ניוכח כיצד במקרה זה נתפסת הפרעת קשב וריכוז, וכיצד מתמודדים עמה האם והבן.

תיאור מקרה

רקע וסיבת הפנייה לטיפול

אלכס בן 22, בן יחיד לאם חד-הורית. המשפחה עלתה לישראל מרוסיה כשהיה בן ארבע, ומאז הוא מתגורר עם סבתו ואמו. אביו נשאר ברוסיה וניתק לחלוטין כל קשר

* תיאור המקרה קיבל את אישור ועדת האתיקה של אוניברסיטת בר אילן. השמות והפרטים האישיים שונו.

עמם מאז היה אלכס בן חמש. אלכס סובל מהפרעת קשב וריכוז, וסיים את בית הספר התיכון בממוצע ציונים נמוך. הוא הופנה לטיפול על ידי האם, מאחר שאינו מצליח למצוא עבודה במשך כשנתיים. לפני כן עבד בעבודות מזדמנות, ובכל פעם פוטר כעבור חודשים אחדים. לדברי האם, הוא פוטר שוב ושוב מאותה סיבה – מאחר שלא הצליח לעמוד ב"פקודות הבוס", כלשונה, וסירב לבצע את הנדרש ממנו. מנגד, אלכס טוען כי פוטר משום שלא היה טוב בתחומים שעבד בהם, ומשום שהמנהלים "עיצבנו" אותו, והתייחסו אליו "לא יפה". הוא הוסיף שלא רצה להגיע לטיפול, אך לטענתו אמו הכריחה אותו.

האם, אישה שמשדרת עוצמה וחוזק, בת חמישים, עובדת כקוסמטיקאית עצמאית. אין לה קשר זוגי, אם כי מפעם לפעם נמצאת בזוגיות קצרה עם גברים, אך מנתקת את הקשר בטענה שכל הגברים הם "תינוקות שתלויים בה", ואף מונעים ממנה התקדמות מקצועית מתוך קנאה בהצלחותיה. אביה נפטר כשהייתה בגיל ההתבגרות, והיא ניהלה את הבית ועבדה לפרנסת משפחתה. במערכת היחסים שלה עם אלכס היא מתארת רגשות אשמה ביחס לקשיי התפקוד שלו, אם כי היא גם מאשימה אותו, מזלזלת בו ומבקרת אותו על היותו כזה.

הטיפול באלכס נחלק לעבודה פרטנית עמו אחת לשבוע, ובמקביל – עבודה עם אמו אחת לשבועיים. ההחלטה לעבוד גם עם אמו נבעה הן מהעובדה שהאם הייתה מוטרדת מאוד, וביקשה להגיע לפגישות עם בנה, והן מתוך הבנה שאופי הקשר בין אלכס לאמו אינו מאפשר לו להתפתח ולממש את עצמו.

מגוריהם המשותפים של אלכס ואמו מעוררים מריבות רבות בשגרת יומם, ונראה שיש ביניהם פער תרבותי. מחקרים מראים שבמצבי הגירה של משפחות נוצר פער תרבותי עמוק בין הורים לילדיהם, שכן הילדים מתערים עד מהרה בתרבות החדשה דרך מסגרות החינוך, ואילו ההורים מתקשים לגשר בין התרבויות. פער זה בין ההורים לילדיהם עלול לייצר יסוד של מתח מובנה ביניהם (גליקסמן, 1997).

אלכס אובחן כלוקה בהפרעת קשב וריכוז עוד בילדותו. הפרעה זו אינה מתמצית בקושי להתרכז ולהתמקד במטרה, אלא עלולה להתבטא גם בקשיי התארגנות, באימפולסיביות ובלקויות למידה המובילות להערכה עצמית נמוכה (Fintan, 2005). על כן, התקשה אלכס הן בילדותו והן בבגרותו לשמור על חפציו, ואיבד אותם בכל

מקום שביקר. הוא דרש מהאם שתקנה לו משחקים מסוימים, והתעקש לקבלם ברגע שחפץ בהם. הוא סבל מהשמנת יתר עקב קושי לעמוד בפיתוי לדברי מתיקה. עם זאת, אלכס מוכשר ביותר בשפות, במוזיקה ובציור. ואולם בעיני אמו נתפסים כישוריו כהישגים "נשיים", ולכן היא אינה מפרגנת לו על כך. לדבריה, היא תמיד נוזפת בו על שאינו מאורגן, ובשונה ממנה אינו הישגי, אינו מצליח לעמוד בפני פיתויים, ותלוי בה בכל תחומי החיים. היא רואה בו כישלון, ובעצמה – אם נכשלת. בהתאם, הציגה בפניו מראה ובה ראה את עצמו כבעל תכונות נשיות, חסר יכולת הישגית ומועד לכישלון. נקודת ראותה של האם חלחלה אל נפשו של אלכס והתפתח בו דפוס הזדהות שגרם לו לתפוס את עצמו באותה דרך.

שילוב תובנות שעלו מהמעשיות בעבודה עם אלכס: ניתוח המעשיות הרוסיות העלה אפיון תרבותי של ההיבט הגברי, ולפיו האפיונים המצופים מגבר הם איפוק רגשי, שליטה עצמית, והישגיות. ההיבט הגברי המופנם באם הוא ביקורתי ושיפוטי, בדגש על עניין המוסר והעמידה בפני פיתוי (בר זקן, 2014). היבט תרבותי זה אפשר לי כמטפלת להתבונן מפרספקטיבה רחבה יותר על התפיסה העצמית הגברית של אלכס וכן על תפיסת האם אותו, בייחוד בזיקה להפרעת הקשב והריכוז.

לאלכס מכלול קשיים אובייקטיביים, אישיים ונסיבתיים, שאינם מאפשרים לו לעמוד בקריטריונים התרבותיים-רוסיים לתפיסת הגבר, כפי שהם מופנמים בתודעת אמו ובתרבות שבצֶלָה גדל. פער זה מציב אותו בעמדה נחותה, ואינו מאפשר לאם להבין את רגשותיו, ולהעריך את חוזקותיו ואת חלקיו העוצמתיים של בנה. נראה כי אמו מזוהה עם הפן הגברי שבתוכה, ואילו אלכס נתפס בעיניה כגבר נכשל.

ממד הגבריות והתפיסה העצמית של אלכס כגבר עלה וצף במהלך המפגשים. כדי לסייע לו להתחבר לתפיסתו העצמית הגברית, חיפשתי מעשייה שתאפשר היחשפות למאפיין הגבריות השואפת לאיפוק ולשליטה. בחרתי במעשייה הרוסית "גיבור תלתל הזהב" (רכב, 1965), המתארת אירוע שבו גיבור הסיפור מגיע לבקתה נעולה, ולמחרת מוצא אותה פתוחה. הוא נכנס לתוכה, ומגלה כי מונחים בה כלי לחימה. הוא מתפתה ונוטל לידי שריון וחרב, כשלפתע נכנס לבקתה גבר שמאופיין כגיבור גדול וחזק, ומעניש אותו על שנכנס לבקתה בלי רשות ונטל כלי לחימה שאינם שלו. ברובד הסימבולי, אירוע זה מכיל את אחת התמונות המאתגרות עבור אלכס, שהוא עסוק בהן

בהקשר לגבריותו – היכולת לשליטה עצמית ולאיפוק. בפגישה עם אלכס ביקשתי ממנו לכתוב אסוציאציות למילים "גבר עובד". הוא כתב:

חזק, יכול, ממושם, מצליח, שרירי, חכם, גבוה, יותר טוב מכולם, עייף, מוחק את עצמו, מעריכים אותו, אוהבים אותו.

לאחר שסיים לכתוב את האסוציאציות שלו, הקראתי לאלכס קטע מהמעשייה*:

היה היה בן-איכר ושמו איוון [...] באחד הימים נכנס איוון ליער עבות ואפל והחל לתעות [...] פתאום ראה לפניו שביל קטן... הגיע לבקתה קטנה, ישנה נושנה. הסתובבה הבקתונת [...] עמדה הבקתונת בגבה ליער, ופניה אליו. רצה לפתוח את המנעול, אך לא יכול להזיזו ממקומו. נאלץ לישון ביער [...] ובבוקר, ראה כי נעלם המנעול. נכנס לבקתה [...] רצה איוון את החרב לקחת, אך ברגע זה נכנס גיבור גדול וחזק [...] סיפר איוון לגיבור את הקורות אותו [...] [...] הקשיב הגיבור לדבריו של איוון ואמר: נכנסת לכאן בלי שנקראת, ניסית החרב לקחת בלי שהורשית – הנה עונשך: שנה שלמה תשרתני ותעשה באמונה כל אשר אצווך [...] (רכב, 1965, עמ' 91-98)

אלכס הקשיב לסיפור, ולאחר מכן אמר: "איוון ממש הסתבך!". ביקשתי מאלכס לכתוב המשך לסיפור, ותאר מה איוון מרגיש. להלן המשך הסיפור, כפי שכתב אלכס:

איוון נבהל מהגיבור החזק, הוא פחד ממנו, לא ידע מה לעשות, הרגיש אשם, כעס על עצמו שלקח את כלי הנשק ולא הצליח להתאפק. הוא לא ידע איך לצאת מהמצב שנקלע אליו. איוון בכה, הוא שנא את הגיבור החזק, התחשק לו להילחם בו אבל הוא לא עשה זאת כי פחד ממנו. איוון התחיל לשרת את הגיבור. הגיבור כל הזמן ביקש שאיוון יעשה דברים ואיוון ניסה ולא הצליח. יום אחד הוא ביקש ממנו לחטוב עצים, איוון הלך ליער ובקושי הצליח לחתוך ענף. הגיבור התעצבן עליו והעניש אותו. ככה היה כל יום. איוון ניסה לעשות את מה שהגיבור ביקש ממנו אבל הוא לא הצליח. בסוף נגמרה שנת העבודה של העונש. איוון חשב שהוא משתחרר, אבל הגיבור לא שחרר אותו, כי איוון לא עשה את העבודה כמו שצריך. איוון התעצבן, כי הוא רצה ללכת, ואז הם רבו ורבו. איוון סבל מאוד עם הגיבור, כי הגיבור לא התחשב בו, ולא היה אכפת לו שקשה לו. הגיבור רק רצה שאיוון יעשה מה שהוא אומר לו. ככה נשאר איוון תקוע כל חייו. סוף.

המשך הסיפור כפי שכתב אלכס היה עצוב מאוד וחסר תקווה. שוחחתי עם אלכס על הדברים, ושיקפתי לו את תחושת חוסר האונים של איוון, חוסר התקווה לצאת

* כל הציטוטים מתוך ספרי המעשיות במאמר זה מובאים כלשונם.

מהמצב שנקלע אליו, ותחושת הבדידות והכאב בעקבות כישלונותיו למלא את "פקודות" הגיבור. אלכס נשם בכבדות, ובכה. שאלתי אותו, כיצד זה מתחבר לחייו? הוא דיבר על קשייו להתמיד בעבודות, וכן על תחושת הכישלון שחוה לאורך שנותיו בבית הספר. הוא תיאר תחושות של חוסר תקווה וחוסר אונים. שאלתי אותו, מהו לדעתו מוקד הקושי שלו סביב תחום העבודה. אלכס סיפר כי אינו מסוגל להיות ממושמע לאורך זמן, ולדוגמה אם מתחשק לו לעשן באמצע משמרת, הוא יעשה זאת בלי לחשוב על תוצאות התנהגותו. קראתי לאלכס את רשימת האסוציאציות שכתב למילים "גבר עובד", וביקשתי שישנה את הקטע שהקראתי לו מהמעשייה "גיבור תלתל הזהב", כך שיהיה תואם לאסוציאציות שכתב. אלכס חשב, ואחר כך כתב:

איוון הלך ביער וראה בקתה פתוחה. הוא נכנס לבקתה ונשאר לישון שם. היה לו נעים בבקתה, והוא סידר וניקה אותה. לאחר כמה ימים הגיבור הגיע לבקתה, והם התיידדו. הגיבור שאל את איוון, אם היה רוצה לעבוד בתשלום ולבנות לעצמו בקתה משלו. איוון שמח והסכים להצעה. התחיל לעבוד בכריתת עצים. הוא היה חזק מאוד, ועשה עבודה טובה. קם כל בוקר ועבד בלי בעיה בכלל. הוא התחיל לבנות לעצמו בקתה, והגיבור עזר לו לבנות. איוון התחיל לאסוף הרבה עצים והתחיל למכור אותם. עם הזמן הוא הפך לאיש עשיר והצליח מאוד.

שוחחנו על הפער שבין הסיפור המקורי שאלכס כתב לו המשך משלו לבין הסיפור שהוא שינה בעקבות כתיבת האסוציאציות לצירוף המילים "גבר עובד". אלכס החל להבחין בעצמו בפער הרוחש בתוכו בין הגבר שהיה רוצה להיות לבין התפיסה העצמית שלו כגבר. שאלתי את אלכס, כיצד לדעתו אמו תופסת את המושג גבריות. בעקבות שאלה זו, לקראת סיום המפגש, מצאנו שהוא מזוהה עם התפיסה של אמו לגבי המושג גבריות.

במפגשים שלאחר מכן טען אלכס כי הוא חש כעס כלפי אמו על שליטתה בו ועל רצונה שיתנהל על פי הקריטריונים שלה, בלי להתחשב בדעותיו ובעמדותיו. הוא מרגיש שהיא אינה מביעה אהדה במקרים שהוא זוכה להצלחה בתחום מסוים, ולדבריו אף מתאכזרת אליו בכך שהיא מזכירה לו שלא הצליח בעבר, ושזה עלול לקרות שוב אם לא יהיה "ממושמע".

עבודה עם אמו של אלכס: ניתוח המעשיות בהקשר של תפיסת האם חושף דפוסי נפש הרואים באישה ישות המזוהה עם רוע ואכזריות, ונעדרת היבטים אימהיים (בר זקן, 2014). אמו של אלכס אינה מרוצה מהתנהלותו, וחשה רגשות אשמה מעצם

ניסיונותיה לשנות אותו, ואף מחוסר הצלחתה לעשות זאת. האם אמנם מנסה לדאוג להצלחת בנה ורוצה בטובתו, אך אלכס מרגיש שאמו מנסה להניע אותו לשנות את חייו מתוך שאיפה שיהיה אדם אחר, והוא תופס אותה כחסרת אמפתיה כלפיו. היא מנסה להוביל אותו להצלחה זו, אך בדרכה היא מעוררת באלכס תחושה שהיא מתייחסת אליו ברוע, בלא חמלה.

אמו של אלכס ממוקדת סביב הרצון לשנות אותו, וכך רוב האינטראקציות שלה עמו הן ממוקדות מטרה ונועדו להובילו לעמדה שונה בתכלית בחייו. אלא שמאמציה הרבים ליצור "אלכס אחר" באים לידי ביטוי בלי אמפתיה לרגשותיו, ומתוך התעלמות מקשייו. אמו של אלכס אינה מאפשרת לעצמה להתבונן בכאביו ובקשייו מתוך הזדהות, וכך נתפסת בעיניו כביקורתית, וכמי שמכוונת לשינוי בלבד, מתוך ביטול צרכיו האינדיבידואליים. מנגד, אמו של אלכס אינה מצליחה להבין מדוע אלכס מתעקש שלא להצליח. מנקודת ראותה, אלכס "עושה לה בכוונה" בכך שאינו משתנה על פי רצונה, תחושה שמלבה עוד יותר את התסכול וחוסר האהדה שלה כלפיו, שבתורה מעוררת באלכס רגשות קשים עוד יותר כלפי אמו – מצב שמעמיק את חוסר הסיכוי של אלכס לצאת ממעגל חוסר ההצלחה שהוא כלוא בתוכו.

ניתוח המעשיות העלה דמות אם טרנספורמטיבית – אם שמניעה את הילד בעיקר לשינוי. לעומת זאת, אם אלמנטרית, המאופיינת בהיבטים של הכלה, אינה נוכחת באופן משמעותי במעשיות הרוסיות (בר זקן, 2014). קיימת התאמה בין דפוס זה המצוי במעשיות רוסיות לבין הגישה שמשקפת אמו של אלכס. התבוננות בגישתה מבעד לסיפורי המעשיות מאפשרת הרחבה של נקודת המבט האינדיבידואלית אל עבר ההקשר התרבותי הרחב שלאורו התגבשה אישיותה משחר נעוריה, וכך להיטיב ולהבין את שורשי גישתה. נקודת מבט זו אפשרה לי לחוש אמפתיה כלפי האם, כלומר יכולתי להיות עבורה אם אלמנטרית.

האם הטרנספורמטיבית נכחה מאוד במפגשי עם אמו של אלכס. לעבודה הטיפולית עמה בחרתי במעשייה הרוסית "איוון הנסיך והזאב האפור" (רכב, 1965), המספרת על איוון היוצא למסע חיפושים אחר ציפור שגנבה לאביו את תפוח הזהב. במהלך המסע נחלץ לעזרתו זאב אפור שמנחה אותו כיצד לצלוח את המשימות. אלא שאיוון מתפתה, ואינו עומד באיסורים ובהכוונת הזאב, ובכל פעם הזאב נחלץ

לעזרתו. לבסוף, איוון שב הביתה אל אביו המלך עם כלה, ובידיו הציפור ותפוח הזהב. לאורך הסיפור כולו נתפס הזאב כייצוג מובהק של אם טרנספורמטיבית. באחת הפגישות הראשונות עם אמו של אלכס, הקראתי לה את המעשייה. היא קיבלה לידיה עותק, וביקשתי ממנה שתסמן באמצעות מרקר את המשפטים שמעוררים בה רגש כלשהו. להלן המשפטים שסימנה:

רוכב הוא איוון הנסיך. היה יום קיץ חם. נתעייף, ירד מן הסוס, כבל את רגליו, שכב על העשב לנוח, ועד מהרה נרדם. לאחר שהקיץ משנתו, ראה – הסוס איננו.
(רכב, 1965, עמ' 73)

תיאור זה עורר בה כעס כלפי איוון הנסיך. הוא נתפס בעיניה כילד מפונק ובלתי אחראי, לכן גם איבד את אמצעי הרכב החשוב שלו. היא הוסיפה: "מגיע לו שהסוס נעלם לו, שילמד לשמור על הרכוש שלו". לדבריה, הוא היה צריך לישון על הסוס או לקשור את החבל מהסוס אליו. להלן המשפטים שהמשיכה לסמן:

אמר הזאב האפור: "איוון הנסיך, טפס מעבר לחומה, אל [...] את הציפור תיקח, תשים בחיקך, אך ראה, היזהר, בכלוב אל תיגע". טיפס איוון הנסיך [...] לקח את הציפור, שמה בחיקו. אך הכלוב יפה להפליא [...], את מצוות הזאב לא זכר. הושיט את ידו לקחתו.

"אכן, סלח לי הפעם, זאב אפור!", סלחתי הפעם, כדבריק. שב עליי [...] ושוב קפץ-דהר הזאב.

טפס מעבר לחומה, השומרים ישנים. לך למצודה, קח את הסוס, אך היזהר, אל תיגע ברסן! טיפס איוון [...] תפס את הסוס בעל רעמת-הזהב. אך הרסן מרהיב את העין [...] רק נגע בו איוון הנסיך – הלך, חלף קול רעש בכל המצודה.

נתעצב איוון הנסיך. חזר אל הזאב האפור, סיפר לו הכול. "הלוא הזהרתיך, לאמור: אל תיגע ברסן! לא שמעת בקולי" [...] "ידעתי כי חטאתי, זאב אפור, אך סלח לי גם הפעם הזאת". "סלחתי כדבריק, שב על גבי".

(רכב, 1965, עמ' 74-76)

אמו של אלכס אמרה שאירועים כאלה מכעיסים אותה מאוד. היא ביטאה את הרגשתה שאיוון הנסיך כפוי טובה כי אינו מעריך את עזרת הזאב הטוב, מזלזל בו ו"עושה מה שבא לו". לטענתה, איוון אינו מחונך, והוריו הם האשמים בכך שלא לימדו אותו שיש דברים שאסור לעשות. לדבריה, איוון הוא טיפש בכך שאינו מקשיב לאזהרות הזאב גם לאחר שחווה כישלון בפעם הראשונה, כשלקח את הכלוב. היא אמרה שאינה מצליחה להבין כיצד איוון אינו למד לקח, ואיך זה שהזאב סלחני מדי,

ואינו עוזב את איוון הנסיך כדי לאפשר לו לעבור את המסע בעצמו, לבדו. לכן, משפט שעורר בה רגשות מעורבים – הקלה ותסכול גם יחד – היה:

אמר הזאב האפור: "הפעם לא אתן לך ללכת, אלך בעצמי. ואתה תחזור לדרך המלך, עד מהרה אשיגך".
(רכב, 1965, עמ' 76)

"הזאב", הדגישה אמו של אלכס, "יכול לסמוך רק על עצמו! זה בלתי נסבל לעזור לנסיך כל הזמן, ואחר כך הוא מזלזל, ולא עושה מה שאומרים לו". לדבריה, יהיה הרבה יותר קל עבור הזאב לעשות את המשימה של איוון בעצמו. שאלתי אותה, מה הייתה אומרת לזאב ולאיוון. היא חשבה מעט, ואמרה:

לזאב הייתי רוצה להגיד, כל הכבוד על המאמץ לעזור לאיוון. יש לו הרבה סבלנות, והוא מתאמץ מאוד להצליח לעזור לו. הייתי רוצה שיעזוב את איוון, ולא יעזור לו, כי הוא צריך להבין שהדרך שהוא מנסה לעזור לא תתרום להצלחה של איוון. לפעמים אני חושבת שכדאי לזאב להעניש את איוון חזק, וככה לגרום לו להיות ממושמע. הזאב צריך לעשות את מה שההורים של איוון לא עשו, וזה לחנך אותו. לגבי איוון, הייתי רוצה לצעוק עליו, להעניש אותו ולהגיד לו שיפסיק לעשות מה שבא לו בלי לחשוב. כדי להצליח כדאי לו להקשיב לעצות של הזאב ולשמוע בקולו. כמה הזאב יכול לעזור לו? בסוף הוא יעזוב אותו!

בסיום דבריה, אמרתי לה שאני יכולה להבין את התסכול, הכעס והאכזבה שאיוון מעורר בה. אפשר גם להבין את הרצון שהזאב ינטוש, או לחלופין יעניש את איוון באופן חמור יותר, כדי להוביל אותו לשינוי בחייו. אמו של אלכס שתקה, וראיתי שדמעות מציפות את עיניה, אך היא נותרה מאופקת. לאחר זמן-מה היא אף ביטאה אסוציאטיבית את ההזדהות שלה עם הזאב, ואמרה: "אני מרגישה כמו הזאב, קשה לי עם אלכס".

שאלתי אותה אם הדמויות של איוון והזאב מזכירות לה אולי גם דמויות מעברה. היא היססה מעט, ולאחר מכן אמרה בחיוך מבוש: "איוון מזכיר לי אותי, לפני שאבא שלי נפטר". היא החלה להרהר ולהתחבר לתקופה אחרת. תיארה שהרגישה ילדותית וחסרת אחריות, והוסיפה שנחשבה "הכבשה השחורה" במשפחתה. הניסיונות של אביה לחנכה לא צלחו, והוא העניש אותה בחומרה. לדבריה, היא כעסה עליו ורצתה להוכיח לו שהיא חזקה ממנו, ולכן לא הקשיבה לו. אבל למרות מרד הנעורים שלה, היא חשה נכשלת ושאינה מצליחה לרצות את אביה.

שאלתי אותה מה קרה לאחר מותו. היא אמרה: "אחרי שאבא נפטר, נהייתי כמו הזאב. אימא נכנסה למצב של דיכאון, לא תפקדה. אני הרגשתי – או שאני לוקחת את כל האחריות על הכתפיים שלי ועוזרת למשפחה עם היומיום, או שאנחנו ממש נופלים למטה, לתחתית". כך, ביום אחד היא נעשתה אחראית, מובילה ותומכת בבני משפחתה. לדבריה, ההתמודדות העצמאית שלה עם חיי היום-יום הקשים, והפחד הקיומי המתמיד מפני קריסה גרמו לה לאבד את ילדותה בבת אחת. במפגשים שלאחר מכן, המשכנו לשוחח על החיבור שבין ילדותה, לפני מות אביה, לבין בנה אלכס. שיחה זו הציפה בה כעסים שהודחקו בה זה שנים ארוכות על קטיעת ילדותה עם מות אביה, ואף על אימה שהייתה שרויה בדיכאון, אך למעשה מבחינתה הפקירה אותה להתמודד מול נטל אחריות כבד מנשוא. היא תיארה תסכול עמוק הנובע, מנקודת ראותה, מכך שאלכס גורם לה לשחזר את תחושת הנטל ההישרדותי הרובץ עליה, כפי שחשה עם מות אביה. המפגשים יצרו אצלה תחושת הקלה ושחרור מהכעסים כלפי אלכס. עם הזמן החלה להעלות זיכרונות מילדותה, וכך אף החלה לחוש הזדהות עם תחושת הכישלון שאלכס חש בחייו.

סיכום ומסקנות

מעשיות ידועות כסיפורים המכילים את תמצית הדי-אן-איי של התרבות שבה התהוו (Tatar, 1993; Zipes, 2002), ולפיכך הן עשויות לשקף בעוצמה רבה הבניות או דפוסי נפש הטבועים בתרבות. שיטת הניתוח המוצעת במאמר זה היא כלי שנועד לסייע בידי מטפלים רגיש-תרבות לדלות אותם דפוסי נפש תרבותיים מתוך המעשיות בשאיפה להבין את הרקע התרבותי האותנטי של המטופל.

הידע המופק מהמעשיות הוא ייחודי ומשמעותי, מכיוון שהוא מצוי מעבר להבנת אפיוני התרבות הגלויים לעין, כגון מנהגים, טקסים ואמונות. יתרה מכך, בני אותה תרבות לרוב מתקשים להמשיג את הדפוסים הללו שכן מדובר בדפוסים שחלקם אינם ברובד המודע, אלא מצויים כמבני אב-טיפוס בתשתית הפסיכולוגית הלא-מודעת של התרבות. הם מופנמים קולקטיבית בבני אותה תרבות, והשפעתם על היחיד ניכרת במידה משתנה (בר זקן, 2014).

השפעת מבנים אלה מודגמת בתיאור המקרה המציג כיצד התנהגות האם ורגשותיו של אלכס מושפעים מההקשר הרחב של דפוסי התרבות שממנה ינקו את תודעתם. ניתוח המעשיות סייע לחשוף את ההיבט הגברי המופנם באם כדומיננטי. האם נתפסת כבעלת צורך קיומי בשליטה עצמית, בהישגיות ובאיפוק – אפיון המזוהה עם תפיסת הגבריות במעשיות רוסיות. לעומת זאת, אלכס תופס את עצמו – וכך גם האם תופסת אותו – בניגוד מוחלט להיבט הגברי המועצם של האם. הוא חש שאינו גברי דיו, עם זאת הוא מוצף בכעס כלפי האם, ותופס אותה כחסרת חמלה ואף אכזרית כלפיו. נקודת ראותו משקפת את התפיסה התרבותית כפי שהיא מוסקת מניתוח המעשיות, ואף האם נתפסת בעיני עצמה כאישה רעה ואכזרית. האם מנסה לשדל את אלכס לחולל שינוי בחייו, ובתוך כך נמנעת לחלוטין מאמפתיה כלפי סבלו ורגשותיו. גישה זו מובנת במישור האינדיבידואלי בהקשר של תולדות חייה, ומובנית במישור הקולקטיבי באוצר המעשיות הרוסיות המעגנות את התגבשות אישיותה בדפוסים התואמים גבריות מאופקת רגשות. ההבנה הרחבה יותר המתקבלת לאור ההקשר התרבותי הנובע מניתוח המעשיות חושפת אב-טיפוס של אם טרנספורמטיבית המניעה לשינוי.

בלי נקודת מבט זו, חלקים מרכזיים בטיפול היו נותרים חשוכים, והמטפל היה נותר מגשש באפלה כסומא. לאור המעשיות, נוכחתי לדעת שתמונה מורכבת זו מכילה אפיונים אינדיבידואליים, בשילוב היבטים תרבותיים המשפיעים לא-מעט הן על היבטים התנהגותיים, הן על התפיסה והן על מרכיבים של רגש.

נראה כי שיטת הפרשנות הקשובה והמפורטת ויישום תוצאותיה בחדר הטיפוליים, כפי שהודגם במאמר זה, יש בהם כדי לסייע למטפלים לפתח מודעות ורגישות להיבטים תרבותיים בעולמו של המטופל בטווח שבין הסמוי לגלוי. מעבר להרחבת שדה הראייה התרבותי, המעשיות הן כלי מסייע בעל עוצמה תרפויטית והן עשויות להוות מצע לביסוס תקשורת טיפולית. במקרה זה, שימוש מושכל במעשיות הוא שאפשר לאלכס ולאמו לחוות תחושת הזדהות עמוקה ומהות של נפשות תאומות מול גיבורים ואנטי-גיבורים תרבותיים. התהליך המשותף בחדר הטיפוליים להתרת הקונפליקט שזוהה בין האם לבנה היה כרוך בניסיון לעדכן את המעשייה הנכתבת ביניהם ולהטעינה בהיבטים החסרים, לפתח אותה ולעשותה לרגישה יותר לתרבות הצרכים האנושיים, הן ברובד הפרסונלי והן ברובד הקולקטיבי.

שרית בר-זקן | "הִיָּה הִיָּה פֶּעַם...": שימוש במעשיות לחשיפת דפוסי נפש תרבותיים

על טיפול ביבוליותרפי רגיש-תרבות
בין המילים, גיליון 17, קיץ תש"ף-2020

מקורות

- בר זקן, ש' (2014). **ארכיטיפ האימהות והאם הגדולה: חקירתם במעשיות עם פרסיות ורוסיות והדגמת נוכחותם בטיפול ביבליותרפי רגיש תרבות** (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור). אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- בר זקן, ש' (2018). **אמהות כמבנה תרבות: ניתוח השוואתי יונגיאני של מעשיות רוסיות ופרסיות. גילוי דעת, 14**, עמ' 83-93.
- גליקסמן, א' (1997). **הגירה של משפחות רב-דוריות: דוגמה אמריקנית-סובייטית. גרונטולוגיה, 79**, עמ' 83-89.
- רכב, י' (1965). **איון הנסיך והזאב האפור. בתוך י' רכב (עורך ומתרגם), אגדות רוסיות (עמ' 72-80)**. ירושלים: הוצאת קרית ספר.
- רכב, י' (1965). **גיבור תלתל הזהב. בתוך י' רכב (עורך ומתרגם), אגדות רוסיות (עמ' 98-91)**. ירושלים: הוצאת קרית ספר.
- Ariel, S. (2018). *Multidimensional therapy with families, children and adults: The Diamond Model*. UK: Routledge.
- Bettelheim, B. (1976). *The uses of enchantment: The meaning and importance of fairy tales*. London: Thames & Hudson.
- Eckerman, M. I. (2001). *Identity and diversity as educational themes in the social professions*. Paper presented at the 8th International Congress of the Association pour la Recherche Intercultural, Geneva, Switzerland.
- Damrosch, D. (2018). *Frames for world literature*. In W. Fang (Ed.) *Tensions in world literature* (pp. 93-112). Singapore: Palgrave Macmillan.
- Dokter, D. (Ed.). (1998). *Arts therapists, refugees, and migrants: Reaching across borders*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Fintan, J. O. (2005). *Attention deficit hyperactivity disorder*. London: Continuum.
- Fromm, E. (2013). *The forgotten language: An introduction to the understanding of dreams, fairy tales, and myths*. New York: Open Road Media.
- Jung, C. G. (1969). *Four archetypes: Mother, rebirth, spirit, trickster. The collected works of C.G. Jung, 9(1)*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Jung, C. G. (1971). *The spirit in man, art and literature*. Princeton: Princeton University Press.
- Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology*. Los Angeles: Sage publications.

- Lai, N. H., & Tsai, H. H. (2014). Practicing psychodrama in Chinese culture. *The Arts in Psychotherapy*, 41(4), 386-390.
- Lim, H. K. (2008). Working in a transcultural context. In J. Creek, & L. Lougher (Eds.), *Occupational therapy and mental health* (pp. 240-253). Philadelphia: Elsevier Health Sciences.
- Lin, Y., & Payne, H. (2019). Movement speaks of culture: A study focusing on women with depression in Taiwan. *The Arts in Psychotherapy*, 64, 39-48.
- Meredith, B. M. (2010). Learning about ourselves through fairy tales: Their psychological value. *Psychological Perspectives: A Quarterly Journal of Jungian Thought*, 53(3), 264-279.
- Mitchell, M. B. (2010). Learning about ourselves through fairy tales: Their psychological value. *Psychological Perspectives*, 53(3), 264-279.
- Neuendorf, K. A. (2017). *The content analysis guidebook* (2nd Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Neumann, E. (2015). *The great mother: An analysis of the archetype, Vol. 15*. Princeton: Princeton University Press.
- Orenstein, C. (2008). *Little red riding hood uncloaked: Sex, morality, and the evolution of a fairy tale*. New York: Basic Books.
- Patel, V. M., Minas, H., Cohen, A., & Prince, M. J. (Eds.). (2013). *Global mental health: Principles and practice*. New York: Oxford University Press.
- Rober, P., & De Haene, L. (2014). Intercultural therapy and the limitations of a cultural competency framework: About cultural differences, universalities and the unresolvable tensions between them. *Journal of Family Therapy*, 36(S1), 3-20.
- Stavrou, E. P. (2015). Determining the cultural identity of a child through folk literature. *American Journal of Educational Research*, 3(4), 527-534.
- Tatar, M. (1993). *Off with their heads: Fairy tales and the culture of childhood*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Von Franz, M. L. (1970). *The interpretation of fairy tales*. Boston and London: Shambhala.
- Zipes, J. (2002). *Breaking the magic spell: Radical theories of folk & fairy tales*. Lexington, KY: University Press of Kentucky.